

ԴՐՎԱԳ՝ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԱ-ԽԵԹԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ  
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

*Ռուսյան Ա. Ցականյան*

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

**Ամփոփում**

Նախաբան. Հին Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմության ուսումնասիրման գործում իր ուրույն տեղն ունի միջպետական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը: Վերլուծվում են Ասորեստանի և Խեթական պետության միջև այդ հարաբերությունների ծագման քաղաքական և տնտեսական շարժառիթներն ու ընթացքը: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել է հետազոտման պատմահամեմատական մեթոդը: Աղբյուրների ուսումնասիրության ժամանակ կիրառվել է այդ մեթոդի համադրման և հակադրման սկզբունքը: Հիմնականում օգտագործվել են Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) և Խեթական պետության արքա Թուղխալիյաս IV-ի (մ.թ.ա. մոտ 1245-1215 թթ.) միջև նամակագրությունն ու Ասորեստանի տիրակալի թողած արձանագրությունները: Վերլուծություն. Նյութի ուսումնասիրության ընթացքում մանրակրկիտ քննության են ենթարկվել այդ սեպագիր տեքստերն ու արձանագրությունները: Վերհանված է Ասորեստանա-խեթական հարաբերությունների բնույթը: Արդյունքներ. Չնայած երկար դարեր ի վեր Աշշուրի և Խաթթիի միջև ռազմաքաղաքական առումով բավականին լուրջ տարաձայնությունների առկայությանը՝ մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին երկու երկրների միջև միջպետական հարաբերությունները կարգավորվեցին, հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ: Խաթթի արքա Թուղխալիյաս IV-ն իր «բարյացակամ» խորհուրդներով ու դիվանագիտական ճանապարհով փորձում էր իր սահմաններից և վերահսկողության տիրույթներից հեռու պահել Ասորեստանի նոր, երիտասարդ ու հավակնոտ արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին: Սակայն նույն տարածքների նվաճումը ելնում էր Ասորեստանի տնտեսական ու

քաղաքական շահերից, որի արդյունքում էլ այդ տարածքները շուտով, թեկուզ և ոչ հաստատուն, բայց հայտնվեցին Ասորեստանի վերահսկողության տակ:

**Բանալի բառեր՝** Ասորեստան, Խեթական պետություն, դիվանագիտական հարաբերություններ, նամակ, արձանագրություն, արշավանք, Թուդիալիյաս IV, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին, Բաբանաի-Պափի:

**Ինչպես հղել՝** Ցականյան Ռ. *Դրվագ՝ Ասորեստան-Խեթական միջպետական հարաբերությունների պատմությունից* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2024: Հ. 1 (27): 5-17 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-5

## EPISODE FROM THE HISTORY OF ASSYRIO-HITTITE INTERSTATE RELATIONS

**Ruslan A. Tsakanyan**

The Institute of Oriental Studies NAS, Yerevan, RA

### Abstract

**Introduction:** The study of the Ancient Near East and the inter-state relations has its own place. The paper analyzes the origins, political and economic motives and course of the relationship between Assyria and the Hittite state. **Methods and materials:** The work uses a historical-comparative research method. The principle of comparison and contrast of this method was applied in the study of sources. The correspondence between the Assyrian king Tukulti-Ninurta I (1242-1206 B.C.) and the Hittite king Tudhaliya IV (c. 1245-1215 B.C.) and Assyrian royal inscriptions were mainly used. **Analysis:** During the study of the material, these cuneiform texts and inscriptions were carefully examined. The nature of Assyrian-Hittite relations is highlighted. **Results:** Despite the existence of quite serious military-political differences between Assyria and Hittite Kingdom for many centuries, BC. In the second half of the 13th century, interstate relations between the two countries were regulated. Neighborly relations were established between the two countries. The Hittite king Tudhaliya IV tried to keep the new, young and ambitious king of Assyria, Tukulti-Ninurta I, away from his borders and domains of control with his "friendly" advice and diplomacy. However, the conquest of the same territories came from Assyria's economic and political interests, as a result of which these territories soon came under Assyria's control, albeit not permanently.

**Key words:** Assyria, Hittite state, diplomatic relations, letter, inscription, campaign, Tudhaliya IV, Tukulti-Ninurta I, Babanahi-Papfi.

**Citation.** Tsakanyan R. *Episode from the History of Assyrio-Hittite Interstate Relations* // "Scientific Works" of SCAS NAS of Armenia. Gyumri. 2024. 1. (29). 5-17pp.

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-5

## ЭПИЗОД ИЗ ИСТОРИИ АССИРО-ХЕТТСКИХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

*Руслан А. Цаканян*

Институт востоковедения НАН, Ереван, РА

### Аннотация

**Введение:** В изучении истории стран Древнего Ближнего Востока свое место занимает изучение истории межгосударственных отношений. Анализируются истоки, политические и экономические мотивы и ход взаимоотношений между Ассирией и Хеттским государством. **Методы и материалы:** В работе использован историко-сравнительный метод исследования. Принцип сравнения и противопоставления этого метода был применен при изучении источников. В основном использовались переписка между ассирийским царем Тукульти-Нинуртой I (1242-1206 до н. э.) и хеттским царем Тудхалием IV (ок. 1245-1215 до н. э.), а также ассирийские царские надписи. **Анализ:** в ходе изучения материала были тщательно изучены эти клинописные тексты и надписи. Освещен характер ассиро-хеттских отношений. **Результаты:** несмотря на существование довольно серьезных военно-политических разногласий между Ассирией и Хеттским царством на протяжении многих веков, во второй половине XIII века до н.э. урегулировались межгосударственные отношения между двумя странами. Между двумя странами установились добрососедские отношения. Хеттский царь Тудхалия IV пытался удержать нового, молодого и амбициозного царя Ассирии Тукульти-Нинурту I вдали от своих границ и владений своими «дружескими» советами и дипломатией. Однако завоевание тех же территорий исходило из экономических и политических интересов Ассирии, в результате чего эти территории вскоре перешли под контроль Ассирии, хотя и временно.

**Ключевые слова:** Ассирия, Хеттское государство, дипломатические отношения, письмо, надпись, поход, Тудхалий IV, Тукульти-Нинурта I, Бабанахи-Папхи.

**Как цитировать:** Цаканян Р. Эпизод из истории ассиро-хеттских межгосударственных отношений // “Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри. 2024. Т. 1(27). 5-17сс.

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-5

**ՆԱԽԱԲԱՆ.** Խեթական պետության ու Ասորեստանի միջև ռազմաքաղաքական և միջպետական հարաբերությունների պատմության աղբյուրագիտական հիմքը (բացի արքաների արձանագրություններից՝ խիստ կարևոր են արքաների ու բարձրաստիճան պալատականների նամակագրությունները այլ պետությունների տիրակալների հետ) աղբյուրիկ է: Փաստագրական վավերագրերը սակավ են կամ բավականին վնասված, որի պատճառով Խաթթուսասի ու Աշշուրի ռազմաքաղաքական զարգացումների մասին հաճախ օբյեկտիվ պատկերացում կազմելու հնարավորություն չեն ընձեռում:

### Աշշուրն ու Խաթթին մ.թ.ա. մոտ 1362-1243 թթ.

Խեթական պետության [36, pp. 573-603; 6, էջեր 140-213; 5, էջեր 177-188; 14, pp. 154-326] և Ասորեստանի [18, pp. 61-81; 33, pp. 707-800; 25, pp. 347-354; 13; 15, pp. 40-56; 24, pp. 348-358; 22] միջև ռազմաքաղաքական հարաբերությունների պատմության սկիզբը կարելի է համարել մ.թ.ա. XIV դարի երկրորդ կեսին սկսված «միտտանական խնդրի» հանգուցալուծմանը երկու երկրների ներգրավվածությունը: Աշշուր-ուբալլիթ I-ի (մ.թ.ա. 1362-1327 թթ. [1, էջեր 15-16] [22, pp. 10-77]) կառավարման ընթացքում Աշշուրը ոչ միայն

դուրս եկավ իր բնական սահմաններից և անցավ նախահարձակման, այլև սկսեց միջամտել հարևան երկրների ներքին գործերին: Նույն ժամանակահատվածում սկսված «Մի-րիական մեծ պատերազմի» ժամանակ խեթերին հաջողվեց նվաճել Կարքեմիշը: Միտտանիի համար օրհասական այս ժամանակահատվածում քաղաքացիական պատերազմ է բռնկվում: Վերջինս ավարտվեց պալատական հեղաշրջմամբ, որի արդյունքում Միտտանիի արքա Տուշրատտան (մ.թ.ա. մոտ 1360-1335 թթ.) սպանվեց [11, № 6A, § 6; 16, pp. 500-501; 6, էջ 155; 14, pp. 161-163]: Մի կարծիքի համաձայն՝ Միտտանիում պալատական հեղաշրջման թիկունքում կանգնած է եղել Խաթթիի արքա Սուպլիլուլիումաս I-ը (մ.թ.ա. 1355-1322 թթ.) [29, pp. 116-118; 7, cc. 82-86]: Հետաքրքիր է նաև, որ կայսերական նկրտումներով Աշշուրի արքան խեթերի հետ առճակատման չգնաց<sup>1</sup>: Ըստ երևույթին, ճիշտ գնահատելով իրերի դրությունն ու Խաթթիի ներուժը՝ Աշշուրի տիրակալը փորձում էր արևմուտքում, ի հակակշիռ Խաթթիի, օգտագործել Միտտանիին:

Աշշուր-ուբալլիթ I-ի հաջորդների՝ Էնլիլ-նիրարի I (մ.թ.ա. 1326-1317 թթ.) և Արիկ-դեն-իլիի (մ.թ.ա. 1316-1305 թթ.) կառավարման ժամանակահատվածում Ասորեստանը փորձեց բարելավել և ամրապնդել իր դիրքերը Մերձավոր Արևելքում [33, pp. 732-740; 3, էջեր 14-16, 18-28, 73-76; 22, pp. 78-80]:

Արիկ-դեն-իլիի (մ.թ.ա. 1316-1305 թթ.) որդի Ադադ-նիրարի I-ը (մ.թ.ա. 1304-1273 թթ.) [22, pp. 81-178], շարունակելով ամրապնդել իր նախորդների ձեռքբերումները, հաջող արշավանք է կատարում դեպի Միտտանի: Միտտանին նվաճելուց հետո [20, A.O. 76.-3, ll. 4-20], ըստ KUB 23.102<sup>2</sup> տեքստի՝ Խաթթիի արքան Աշշուրի տիրակալին փաստացի ճանաչում է որպես «*մեծ արքա*» (աքք.՝ šarru rabû = LUGAL GAL): Միաժամանակ Խաթթուսիլիս III-ը հրաժարվում է ընդունել Ադադ-նիրարի I-ի «*եղբայրության*» (աքք.՝ ahhišutu) առաջարկը [33, p. 746]:

Ընդհանուր առմամբ, ըստ Ա. Քոսյանի՝ արտաքին ասպարեզում Խաթթուսիլիս III-ը հակված էր հրաժարվելու տարածքային նոր նվաճումներից և Խաթթիի ավանդական հակառակորդների հետ հարաբերությունները խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու [6, էջ 183]:

Ադադ-նարարի I-ի վարած ակտիվ նվաճողական քաղաքականության շնորհիվ Ասորեստանը Մերձավոր Արևելքում դարձավ հզոր տերություն [33, p. 755], սակայն խեթա-ասորեստանյան հարաբերությունները շարունակում էին մնալ ոչ բարիդրացիական: Նրա օրոք նույնպես խեթերի հետ առճակատում տեղի չունեցավ, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ երկու երկրների միջև նույնպես չհաստատվեցին:

Ադադ-նարարի I-ի ռազմական հաջողությունները Միտտանիում ժամանակավոր էին, և խեթերին հաջողվել էր միտտանական գահին նստեցնել իրենց դրածոյին: Ինչպես երևում է Ադադ-նարարի I-ի հաջորդ Շուլմանու-աշարեդ I-ի (մ.թ.ա. 1272-1243 թթ.)

<sup>1</sup> Հնարավոր է, որ KUB 8.80; KUB 23.61 և KUB 4.93 նամակները վերաբերում են Աշշուր-ուբալլիթ I-ի ժամանակահատվածին, մանրամասն տե՛ս [26, p. 265].

<sup>2</sup> Ինչ վերաբերում է KUB 23.102-ի հեղինակին, ապա ենթադրվում է, որ կարող է լինել կա՛մ Մուվաթալիս II-ը, կա՛մ Մուրսիլիս (Ուրիսի-Թեշուր) III-ը, կա՛մ Խաթթուսիլիս III-ը [23, № 104; 27, № 20; 11, № 24A; 21, № 192; 22, pp. 101-102; 10, pp. 63-70].

արձանագրությունից, խեթերը, ամենայն հավանականությամբ, Միտտանիում զորքեր էին տեղակայել: Ասորեստանի պատասխանը երկար սպասել չտվեց, և մ.թ.ա. մոտ 1270թ.<sup>3</sup> Ասորեստանի զորքերը ներխուժեցին Միտտանի: Խաթթիի, Միտտանիի ու Խալամու կոչվող ցեղի հակաասորեստանյան ուժերը չկարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ ասորեստանցիներին: Միտտանին նվաճվեց, իսկ ասորեստանյան զորքն ասպատակությամբ հասավ Եփրատ գետը՝ Կարքեմիշի դիմաց [20, A.0.77.1, ll. 56-87; 13, pp. 100-110]: Երկու երկրների միջև հարաբերությունները հասան իրենց լարվածության գագաթնակետին և հանգուցալուծում ստացան մ.թ.ա. մոտ 1250թ.՝ Նիխրիայի ճակատամարտում, որտեղ խեթական արքան պարտություն կրեց [37, pp. 202-203; 22, pp. 185-188, 217-219, 244-245, 260-261] :

Ճիշտ է՝ Ասորեստանին հաջողվեց պարտության մատնել խեթերին, սակայն նրանք նույնպես չզարգացրին իրենց հաջողությունը, ըստ երևույթին, բավարարվելով ձեռք բերածով: Հնարավոր է նաև, որ Նիխրիայի միջադեպը խեթաասորեստանյան հարաբերություններում մի փոքրիկ դիպված լինի [6, էջ 194]: Ամեն դեպքում, Նիխրիայից հետո Ասորեստանի և Խաթթի միջև կարծես թե լարվածությունը թուլանում է, իսկ երկու երկրների հարաբերությունները, ընդհուպ մինչև Խաթթիի անկումը [6, էջեր 204-213; 14, pp. 327-371], կարելի է որակել բարիդրացիական:

#### **Թուկուլտի-Նինուրտա I (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) և**

#### **Թուդիսալիյաս IV (մ.թ.ա. մոտ 1245-1215 թթ.)**

Շուլմանու-աշարեդ I-ի հաջորդ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) գահակալության ժամանակահատվածում Խաթթիի ու Աշշուրի միջև լուրջ միջադեպեր չգրանցվեցին [37, pp. 213-217]: Երկու երկրների հարաբերությունը դիտարկվում է որպես բարեկամական: Վերջինիս խոստում վկայությունը կարող է լինել Խաթթիի արքա Թուդիսալիյաս IV-ի KUB 23.103 [31, S. 42-43; 27, pp. 167-168; 21, № 191] նամակը՝ հասցեագրված Ասորեստանի մեկ կամ մի քանի բարձրաստիճան անձանց՝

- «1. [... .. A-B]I-IA LUGAL KUR URU. *Aš-sur-ia* [ ... ]
  2. [... ..]x ŠA A-BI-IA *ku-it* INIM.MEŠ EGIR-a[n ]
  3. [... ..]x SIG<sub>5</sub>-eš-šu-u-en SIG<sub>5</sub>-eš-šu-u-en-ma-an-kán x[... ]
  4. [Š]A IEN A-BI AMA *kiš-du-um-ma-at ma-an-na-aš* x[ ... ]
  5. *am-mu-uk-ma-an* I-NA KUR-ŠU *i-ia-aḫ-ḫa-at* NINDA-an-ma-an 1-aš 1-e-[el] x[...]
  6. *nu* EN-KU-NU BA.ÚŠ *am-mu-uk-ma-za* A-NA EN-KU-NU *ma-aḫ-ḫa-an* SIG<sub>5</sub>-an-za x[...]
  7. *nu-za a-pé-e-da-ni-ia\** QA-TAM-MA-pát SIG<sub>5</sub>-an-za *na-an pa-aḫ-ḫa-aš-tén nu-uš-ši* x[...]
- «1. [...] *իմ [հայրը] և Աշշուր երկրի արքան [...]*
2. [...] *քանի որ հորս խոսքերն (արդեն) անցյալում են [...]*
3. *Մենք լավ (ընկերներ) դարձանք. Օ՛, մենք լավ (ընկերներ) դարձանք. [... (կարելի է ասել). «Որդիների/եղբայրների նման (՝)*
4. *Ինչպես) (՝) (որ) մի հորից ու մորից դարձանք<sup>4</sup>: Մեզ [...]*
5. *Ես կգնայի նրա երկիրը, մեկս մյուսի հացը [կուտեր]:*

<sup>3</sup> Ըստ Յ. Բլոխի՝ Միտտանիի դեմ Շուլմանու-աշարեդ I-ի արշավանքը կարելի է թվագրել նրա կառավարման ութերորդ և Աշշուր-նադին-շումեի էպոնիմատով՝ մ.թ.ա. 1263թ.՝ [13, pp. 200 n. 22, 406; 12, 147].

<sup>4</sup> Տողի թարգմանության ու վերլուծության համար մանրամասն տե՛ս [27, p. 167 n. 85]:

6. *Բայց ձեր տերը մեռավ: Եվ քանի որ ես լավ տրամադրված/բարեհաճ էի ձեր տիրոջ հանդեպ [...],*

7. *նույն կերպ ես նաև լավ տրամադրված/բարեհաճ եմ նրա նկատմամբ (նոր արքայի), իսկ դուք պաշտպանո՞ւմ եք նրան: Նրան [...]:*

Չնայած նամակի վնասվածությանը, ինչպես նաև նախադասությունների աղճատվածությանը, այնուամենայնիվ նամակի բովանդակությունից ակնհայտորեն երևում է, որ Ասորեստանի և Խեթական պետության միջև հարաբերությունները Թուկուլտի-Նի-նուրտա I-ի գահ բարձրանալուց առաջ արդեն կարգավորված էին:

Հաջորդ KUB 3.73 նամակը բավականին հետաքրքիր է, այն հասցեագրված է Խաթթիի արքա Թուդիսալիյաս IV-ին, որտեղ Թուկուլտի-Նի-նուրտա I-ը հիշեցնում է Խեթական պետության արքային, որ իր նախորդները Խաթթիի արքաների թշնամիներն են եղել, բայց ինքը, ըստ նամակի բովանդակության՝ պատրաստ է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել: Այստեղ հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ ըստ KUB 23.103 նամակի, որտեղ Խաթթիի տիրակալը չի ժխտում նախկինում երկու երկրների միջև թշնամության հանգամանքը, բայց նշում է նաև, որ այդ թշնամությունն անցյալում է: Ինչևէ, KUB 3.73 նամակում Թուկուլտի-Նի-նուրտա I-ը Թուդիսալիյաս IV-ին անգամ «*եղբայր*» է անվանում: Այս վերջին փաստը վկայում է այն մասին, որ Թուկուլտի-Նի-նուրտա I-ը Խեթական պետության տիրակալին դիտարկում է իրեն «*հավասար*» ինքնակալ՝

« 1-2. ... xxxxxxxx ...

3. [ ... ] xMEŠ šar-ru-ut-ti-[ia] hi-tu mi-nu-[um-mé-e]

4. [ ... ] [a]-na KUR ša ŠEŠ-ia ah-/ih-/í-ú-ni

5. [ ... ] x-an ša ŠEŠ-ia EN ta-ab-ti-ka šu-ut

6. [ ... ] x-ma KUR-ka ih-ta-tab-bu-tu

7. [ ... ] KUR-ka-ma ih-ta-tab-bu-tu

8. a-na] KUR-ka ma-am-ma la-a ih-tí

9. ha-a-ma?] hu-ša-ba i+na qa-an-ni KUR-ka ma-am-ma la-a iš-ši

10. [ ... ] [e]-pu-ša-an-ni **a-bu-ia EN KÚR-ka šu-ut**

11. [x x x x (x)] **a-na-ku EN su-lum-mae ša ŠEŠ-ia**

12. a-na i-n]é? ŠÀ-ka tu-ša-áš-ni

13. í]é?-[e]-ma a-ki-šu-ma a-na i-né te-p[u-uš]

14-17. ... xxxxxxxx ... »

«« 1-2. ... xxxxxxxx ...

3. ... *իմ արքայական աստիճանի թերությունն/մեղքն է: Ցանկացած ամեն ինչի*

4. ... *որ ] ես /նա/ նրանք ձախողել են իմ եղբոր երկրի նկատմամբ,*

5. ... *(քո), եղբորս, քո ընկերը նա (կա/եղել է՝):*

6. ... ] ... *և քո երկիրը նրանք բազմիցս թալանել են:*

7. [ ... ] *քո երկիրը նրանք բազմիցս թալանել են:*

8. *Քո երկրի [դեմ] ոչ ոք մեղք չի գործել,*

9. ... *մի հատիկ] (կամ) փայտի կտոր, որը ոչ ոք չի տարել քո երկրի սահմաններից:*

10. [ ... ] *Նա ստեղծեց ինձ: Հայրս՝ քո թշնամին էր:*

11. *[բայց] ես (փոխարենը) ես եղբորս ընկերն եմ:*

12. *Բնչո՜ւ էս դու փոխել քո հոգին,*

13. [ ... ] *Բնչո՜ւ էս դու արդպես պլանավորել:*

14-17. ... xxxxxxxx ... » [27, № 11; 21, № 202; 37, p. 209, 22, p. 144]:

Հետաքրքիր է նաև KUB 3.74 [21, № 190] նամակը: Այն բավականին ուշագրավ է արքայական աստիճանակարգության մեջ երկու երկրների իրավահավասարության արձանագրման համար: Ընդհանուր առմամբ, նամակի բովանդակությունը մնում է անհասկանալի, իսկ վնասված տողերը գրեթե անվերականգնելի են: Այստեղ խեթական պետության տիրակալն Ասորեստանի արքային համարում է ոչ միայն իրավահավասար «Մեծ» արքա, այլև «եղբայր»:

KUB 3.74 հեղինակը Խաթթիի նույն տիրակալ Թուդիալիյաս IV-ն է, իսկ հասցեատերը՝ Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը՝

«1. [U]M-MA <sup>D</sup>UTU<sup>SI</sup> <sup>m</sup>Tu-ut-*ha-li-ia* L[UGAL.GAL LUGAL KUR URU.*Ha-at-ti*]

2. [A-N]A <sup>m</sup>Tu-ku-ul-tu-<sup>D</sup>IB LUGAL.[GAL LUGAL KUR URU.*Aš-šur ŠEŠ-IA QÍ-BI-MA*]

3. [nu z]i-[ik] ku-it <sup>m</sup>Tu-ku-ul-t[<sup>D</sup>IB ...]

4. [am-me]-[e]-el SIG<sup>5</sup>-an-ni x [ ... ]»

«1. *Այսպես (ասում է) Արես՝ Թուդիալիյասը, Խաթթի երկրի [Մեծ] արքան.*

2. *Թուկուլտի-Նինուրտային, [Մեծ] արքային, [Աշշուր երկրի արքային՝ եղբորս, ասա՛]:*

3. *Բնչ վերաբերում է նրան, ինչ [դու, Թուկուլտի-Նինուրտա... գրել էս ինձ...]*

4. *Իմ բարի բնավորությամբ ... [ ... ]»:*

Մ.թ.ա. մոտ 1242/1241թ., ըստ երևույթին Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կարգադրությամբ, Թուդիալիյաս IV-ի արքունիք են ժամանում Ասորեստանի երկու դեսպաններ՝ Ծիլլի-Աշշուրը և Ամուրրու-շարեդը: Նրանք Խաթթի տիրակալին տեղեկացնում են Շուլմանու-աշարեդ I-ի մահվան և նրա որդու՝ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի գահ բարձրանալու լուրը: Այս մասին մենք տեղեկանում ենք KUB 23.103 [19, p. 189; 23, № 105; 27, № 17; 11, № 24C; 21, № 191; 31, S. 40-41; 22, pp.147-48, 214] խեթերեն գրված նամակի բովանդակությունից: Նամակն ուղարկել է Թուդիալիյաս IV-ը, և այն հասցեագրված է Ասորեստանի բարձրաստիճան պալատական [13, p. 58 n. 37] Բաբա-ախու-իդդինային: Վերջինս բարձր դիրք է զբաղեցրել նաև Շուլմանու-աշարեդ I-ի արքունիքում և առաջին անգամ հիշատակվում է նրա կառավարման 14-րդ տարում (ըստ Յ. Բլոխի՝ մ.թ.ա. 1257թ. փետրվարի 22-ին)՝ կապված իր որդի Ինա-պի-Աշշուր-լիշիլիմի էպոնիմատնի հետ [13, pp. 58-61, 406-407]: KUB 23.103-ի նամակի համաձայն՝

«1. *Այսպես է ասում Արես՝ ասա Բաբա-ախու-իդդինային.*

2-10. *Քանի որ նրա հայրը մահացավ, և նրա որդին, որը նոր է բարձրացել հայրական գահին, և նրան երիտասարդական եռանդ են վերագրում,*

10. *և ինչպես աստված է տվել նրան սիրտ, նույնիսկ իր հոր ժամանակ[...]*

11. *Նրանք, ովքեր այստեղ են նրա անունից(՝), Ծիլլի-Աշշուրն ու Ամուրրու-շարեդը՝ [պատմեցին] ինձ նրա մասին,*

12. *որ նա հենց նոր նստեց իր հոր գահին, և ինչպես նրան, նույնիսկ ցուլի պես, [...] Եվ նա շարունակում է ասել.*

13. *«Ես ուզում եմ ինչ-որ բան անել, եթե օտար թագավորները թշնամանան ինձ հետ, ապա նրանք կգային իմ դեմ,*

14. և ես կարող էի որոշակի անուն ձեռք բերել: Հիմա շատ [...] Եվ քանի որ նա դեռ չի... հատկապես լեռներում,
15. թող տապալվի այն թշնամին, ում դեմ նա գնում է [...] աստծո հրամանով:
16. Քանի որ նրա հայրը մահացել է, և նա [նոր է նստել] [իր հոր] գահին, այն արշավը, որի վրա նա գնում է [առաջին] անգամ,
17. պետք է լինի այնպիսի արշավ, որի վրա նա վայելի եռակի կամ քառակի թվային առավելություն: Եթե [դա ...], կամ ինչ-որ ուժեղ դիրքորոշում,
18. ապա առաջին անգամ նրանք [...] այս կերպ:
19. Բայց այն հողերը, որոնք նրա հայրը նվաճել էր զենքի ուժով [...]
20. Որովհետև նրանք ինձ ասում են նույնիսկ այս Բաբանյի երկրի մասին.
21. «[...] իսկ լեռները շատ դժվարամատչելի են», հետո եռանդ (°) ... ինչ-որ բան:
22. Եվ քանի որ նա նույնիսկ հիմա շարունակում է ասել [...]:
23. Նրանք դա չպետք է անեն: Աստվածներն այսպիսով [...]:
24. Իսկ նախկինում ուր էլ գնար, եթե բնակչությունը [...], կամ դա երկրի որոշ գործեր են [...]:»

KUB 23.103-ի բովանդակությունից տեղեկանում ենք, որ նոր հայրական գահին բազմած Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը ցանկանում էր սխրանքներով փառաբանել իր անունը և պատրաստ է պատերազմելու ցանկացածի դեմ: Հետաքրքիր է նաև, որ Թուդխալիյաս IV-ը հավանություն է տալիս և ողջունում երիտասարդ արքայի՝ կարողությունները դրսևորելու ցանկությունը: Հետաքրքիր է, ըստ երևույթին, մինչ այս իրադարձությունը, միաժամանակ աննախադեպ փաստ է, երբ մեկ պետության տիրակալը խորհուրդ է տալիս մյուսին արշավանք կատարել այս կամ այն տարածքների վրա:

Ինչ վերաբերում է Բ/պար/պանախի-Բ/Պար/պիսիին, ապա հնարավոր է, որ երկրանունը խուրիիերեն նշանակում է «լեռնային երկիր կամ լեռնականների/լեռնեցիների երկիր»: Բաբանախիի տեղադրության վերաբերյալ նույնպես հստակություն չկա: Այն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Դիյարբեքիից, Ալզիից հարավ-արևելք՝ Արևելյան և Արևմտյան Տիգրիսների միախառնման վայրում, Կաշիյարի լեռներից հյուսիս և, ըստ երևույթին, Կատմուխի երկրի հարևանությամբ<sup>[4, էջեր 77-78; 8, c. 22; 9, cc. 50-51; 30, pp. 190-191; 17, p. 17]</sup>:

Ամեն դեպքում, Թուդխալիյաս IV-ը առաջարկում է ռազմարշավի համար ընտրել այնպիսի մի տարածաշրջան, որտեղ ասորեստանցիները 3-4 անգամ կգերազանցեն հակառակորդին, և երիտասարդ արքան կարող է առավելագույնս ցուցաբերել իրեն: Դեռ ավելին, իր մեկ այլ նամակում՝ KUB 23.92-ում Թուդխալիյաս IV-ը նշում է՝

«1. ... 2. [...] ... նրանք հետա[յ]գայում ջախջախեցին թշնամուն: Բայց ես նրան [...]: 3. Դեպի [...] ...: Նրանք մարդկային մեջ իսկապես այդպես է: Թող դու նրա փոխարեն ... ]: 4. [...] ... այսինքն՝ դա մահ է նշանակում մարդկային ցեղի համար: Թող դու նրա փոխարեն: 5. [...] Աստվածները բարեհաճեցին(°) նրան, և նա դարձավ Մեծ արքա, և նրա կողմից ... [ . . . ] 6. [...] նրանք ... ] պատրաստեց [...] և ընդլայնեց/ընդարձակեց ու զենքով նվաճեց Մեծ արքաներին: 7. [...] որտեղ նրանք երեխաներ են ծնում [...] ... 8. [Հայրը(°) ...], և նրա փոխարեն կնստեցնի որդուն: 9. [...] Դու եկել ես քո հոր տեղը

(<sup>3</sup>): Հիմա պահի՛ր քո հոր սահմանները: 10. [. . .] դու էիր/նա կանգնած էր: (Նրա) նման պաշտպանի՛ր (ձեր) սահմանները: 11. [. . .] Թույլ մի տվեք, որ նրա համբավը (իմա՝ անունը) ընկնի 12. [. . .] Ինչպես աստվածներն օրհնեցին նրան, այնպես էլ թող օրհնեն քեզ» [27, № 17, pp. 159, 162; 13, p. 59]:

Երբ Թուղխալիյաս IV-ը Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին խորհուրդ էր տալիս պաշտպանել իր հոր սահմանները, նա հավանաբար նկատի ուներ Շուլմանու-աշարեդ I-ի մահվան դրությամբ ասորեստանցիների վերահսկողության տակ գտնվող սահմանները, երբ Կաշիյարի (Ժամ.՝ Տուր-Աբդին) լեռան և նրա շրջակայքի տարածքներն ըմբոստացել էին և հրաժարվում էին հարկ վճարել [35; 2]: Եթե խեթերի արքան խոսեր ընդհուպ մինչև Վերին Եփրատ (այս տարածքներն, ըստ երևույթին, դիտարկվում էին որպես Խաթթի վերահսկողության տակ տարածքներ կամ Խաթթիի արևելյան սահման) ընկած տարածքների վերադարձման մասին, Թուղխալիյաս IV-ը դժվար թե իր դժգոհությունն արտահայտեր այդ տարածաշրջան ասորեստանցիների արշավի վերաբերյալ՝ պատճառաբանելով, ինչպես վկայում է KUB 23.103-ը՝ միայն լեռնային շրջաններում ճակատամարտի դժվարություններից ելնելով [13, p. 61 n. 43]:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ երկու նամակների համադրումից, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը ձգտում էր ռազմական նվաճումների ճանապարհով հավասարվել հոր համբավին: Իսկ Թուղխալիյաս IV-ն էլ, իր հերթին, փաստացի փորձում էր խուսափել երիտասարդ հավակնորդ արքայի հետ առճակատումից:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների վերլուծության արդյունքում ակնհայտ է դառնում, որ Ասորեստանի արքան իսկապես ականջալուր է եղել Թուղխալիյաս IV-ի խորհրդին և մ.թ.ա. մոտ 1242/1241թթ. իր առաջին արշավանքն [35, p. 5; 2, էջեր 60-61; 22, p. 357] ուղղել դեպի հյուսիս՝ Ուկուլմենու (Կուլմանի) [34, p. B4; 30, pp. 222-223; 32, p. 284; 17, p. 70; 9, cc.119-120] և Կուտու [30, pp. 191-193; 32, pp. 138, 220; 9, c.124]: Իսկ այս երկրների դեմ արշավանքի է դրդել վերոնշյալ տարածքների անհնազանդ լինելու հանգամանքը [33, pp. 757-758; և հմմտ.՝ 28, p. 284]՝ «Այդ ժամանակ նրանք միավորվեցին (<sup>3</sup>) իմ գորքի դեմ մի դժվարամատչելի վայրում՝ լեռնային կիրճում» [20, A.0.78.1. Col. II, 21-26; 35, p. 6; 2, էջեր 60-61]:

Եթե ճիշտ ենք հասկանում KUB 23.103-ի հաղորդումների համատեքստը, ապա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը, ըստ երևույթին, ցանկանում էր սկսել իր ռազմարշավները Բաբանախի երկրի նկատմամբ հաղթանակով, որը գտնվում էր Ասորեստանի հյուսիսում: Ակնհայտորեն, Թուղխալիյաս IV-ը, ելնելով իր երկրի սահմանների անվտանգությունից և արևելյան ու հարավարևելյան սահմանների նկատմամբ Ասորեստանի հետագա նկրտումներից, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին խորհուրդ է տալիս իր զենքի ուժն այլ տեղ կիրառել: Սակայն, անտեսելով Թուղխալիյաս IV-ի խորհուրդը, Թուկուլտի-Նինուրտայի I-ը, միննույնն է, արշավում է դեպի Բաբանախի: Պետք է արձանագրել նաև, որ Բաբանախի կատարած ռազմարշավի վերաբերյալ մանրամասն նկարագրությամբ տեքստեր հայտնի չեն:

Այսպիսով, Բաբանախին ասորեստանյան Պապխու ձևով հանդիպում ենք Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի արձանագրությունների մեջ [20, A.0.78.1. Col. IV, 30; A.0.78.3., 8;

A.0.78.5., 23; A.0.78.6., 5.; A.0.78.7., 2; A.0.78.8., 1. 8; A.0.78.18., 1. 6; A.0.78.23., 1. 31], որոնցում հանրագումարի է բերում իր առաջին երեք տարվա արշավանքները՝ դրանք սահմանագծելով և մանրամասն նկարագրելով.

«Այն ժամանակ, Տուլսինայից սկսած ... լեռներ, (տարածաշրջան) Շասիլա (և) Մաշխաթ-շարրի քաղաքների միջև՝ Ներքին Ջաբի հակառակ ափին, Ջուքուշկու լեռից (և) Լալլար լեռից մինչև Կուտուի հսկայական շրջանը՝ Լույլումու ամբողջ երկիրը, Պապխու երկրից մինչև Կատմուխի երկիրը (և) ամբողջ Շուբրու երկիրը, Կաշիյարի լեռներից մինչև Նահիրի երկրի սահմանը (և) Մ[ական] երկրի սահմանը, մինչև Եփրատ գետի այն շրջանները, որոնք մեծ աստվածները ինձ հանձնարարեցին: (Իմ) բոլոր թշնամիներին մեկ հրամանի ներքո [բերեցի]» [20, A.0.78.1. Col. IV, ll. 24-36; 2, էջ 63]:

Երկրանունը նշելիս գրեթե միշտ հիշատակվում է, որ՝

«8. [ša dabdē ummānāt **Papḫī** rapšūti.ME]Š i-na qé-reb tam-ḫa-ri ...»

«8. [ով Պապխիի ընդարձակ բանակի պարտությունը բերեց ճակատամարտում» [20, A.0.78.20., 1. 8; հմմտ.՝ A.0.78.24., 1. 27]

Ինչպես վերև արդեն տեսանք, Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը գահ բարձրանալուց հետո ձգտում էր տարածաշրջանում իր ուժը ցուցադրել և ռազմական հաջողությունների միջոցով իր անունը փառաբանել: Սակայն, Խաթթիի արքա Թուդխալիյաս IV-ը խորհուրդ էր տալիս չշտապել և առաջին հերթին ուշադրություն դարձնել երկրի սահմանների անվտանգությանը: Թուդխալիյաս IV-ի «եղբայրական» խորհուրդն իրականում քաղաքական հաշվարկ էր: Ասորեստանը, հաստատվելով Խաթթիի արևելյան և հարավարևելյան շրջաններում, որտեղ խեղդեղ ստեղծել էին մի շարք քույր-թագավորություններ՝ իրենց վերահսկողության տակ առնելով այդ տարածքներով անցնող առևտրային ուղիներն ուղղակի վտանգ էր ներկայացնում Խեթական պետության տնտեսության և քաղաքական ազդեցության ոլորտների համար:

Վերոնշյալը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Բաբանախի-Պապխուն նվաճվել է արքայի կառավարման երկրորդ կամ երրորդ տարում՝ մ.թ.ա. մոտ 1241/1240թթ. կամ մ.թ.ա. մոտ 1240/1239թթ. Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի երկրորդ կամ երրորդ ռազմարշավի ընթացքում:

**ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ.** Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ պետք է նշել, որ չնայած երկար դարեր ի վեր Աշշուրի և Խաթթիի միջև ռազմաքաղաքական առումով բավականին լուրջ տարաձայնությունների առկայությանը՝ մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին երկու երկրների միջև միջպետական հարաբերությունները կարգավորվեցին, նրանց միջև հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ:

Ինչ վերաբերվում է Բաբանախի-Պապխուի խնդրին, ապա այստեղ բախվում էին երկու երկրների շահերը միանգամից: Ինչպես վերը տեսանք, Խաթթի արքա Թուդխալիյաս IV-ն իր «բարյացական» խորհուրդներով ու դիվանագիտական ճանապարհով փորձում էր իր սահմաններից և վերահսկողության տիրույթներից հեռու պահել Ասորեստանի նոր, երիտասարդ ու հավակնոտ արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ին: Սակայն նույն տարածքների նվաճումը ելնում էր Ասորեստանի տնտեսական ու քաղաքական շահե-

րից, որի հետևանքով էլ այդ տարածքները շուտով, թեկուզ և ոչ հաստատուն, բայց հայտնվեցին Ասորեստանի վերահսկողության տակ:

Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կողմից Բաբանախիի նվաճումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Ասորեստանի արքայի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմարշավերի ընթացքում՝ երկրորդ կամ երրորդ ռազմարշավի ժամանակահատվածում: Իսկ Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի կառավարման առաջին երեք տարիների ռազմարշավների ժամանակագրությունը հետևյալ տեսքն ունի՝

- ա) 1-ին ռազմարշավը՝ մ.թ.ա. մոտ 1242/1241 թթ. – դեպի Ուկուլմենու, Կուսանի և Կուսու,
- բ) 2-րդ ռազմարշավը՝ մ.թ.ա. մոտ 1241/1240 թթ. – դեպի Շարնիդա, Մեխրու և Կատմուխու (ինչպես նաև նվաճվում են Էլխունիան, Բուշշուն և Մումմուն),
- գ) 3-րդ ռազմարշավը՝ մ.թ.ա. 1240/1239 թթ. – դեպի Ալգիի, Ամադանու, Նիխանու, Ալայա, Տեպուրգուն ու Պուրուլումգու[35, pp. 5-9; 2, էջեր 60-63] :

### Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Ցականյան Ռ.** Աշորի պետությունը մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբներից մինչև մ.թ.ա. XV դարի վերջերը // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, № 2 (26): 2023: 5-22 էջեր:
2. **Ցականյան Ռ.** Ասորեստանի արքա Թուկուլտի-Նինուրտա I-ի (մ.թ.ա. 1242-1206 թթ.) Նաիրյան արշավանքը // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2: 2023, 57-75 էջեր:
3. **Քոսյան Ա.** Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը: Երևան, «Չանգակ-97»: 1999, 264 էջ:
4. **Քոսյան Ա.** Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր արձանագրությունների): Երևան, «Չանգակ-97»: 2004, 168 էջ:
5. **Քոսյան Ա.** Խեթական պետությունը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն // Հատ. 1, խմբ. Ա. Վ. Քոսյան, Երևան: 2013, էջ 174-200:
6. **Քոսյան Ա.** Խեթական թագավորություն (քաղաքական պատմություն), ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ: Երևան, «Բոֆի Փրինթ»: 2022, 252 էջ:
7. **Аветисян Г.** Государство Митанни (военно-политическая история в XVII-XIII вв. до н.э.). Ереван. «Изд. АН АрмССР». 1984, 130 с.
8. **Арутюнян Н.** Военно-политическая история и вопросы топонимики. Ереван. «Изд. АН АрмССР». 1970, 474 с. + 1 карт.
9. **Арутюнян Н.** Топонимика Урарту. Хурриты и урарты, № 1, АН АрмССР, Инст. востоковедения. Ереван, «Изд. АН АрмССР». 1985. 308 с. + 1 отд. л. карт.
10. **Alexandrov B.** The letters from Hanigalbat in the Boğazköy archives // In Taracha, P. (ed.), Proceedings of the eighth international congress of Hittitology, Warsaw: Agade. 2014, 52–76 pp..
11. **Beckman G.** Hittite Diplomatic Texts. Writings from the Ancient World № 7. Atlanta: Society of Biblical Literature. 1996, XX+206 P.
12. **Bloch Y.** The Order of Eponyms in the Reign of Shalmaneser I // Ugarit-Forschungen, № 40. 2008, 143-178 pp..
13. **Bloch Y.** Studies in Middle Assyrian Chronology and Its implications for the History of the Ancient Near East in the 13th Century B. C.E. Ph.D. diss., The Hebrew University of Jerusalem. Jerusalem. 2012, 485p.
14. **Bryce T.** The Kingdom of the Hittites. Oxford University Press Inc. New York. 2005, 584 p.
15. **Cancik-Kirschbaum E.** Die Assyrer: Geschichte, Gesellschaft, Kultur. München. 2008, 128 p.
16. **Dassow von E.** Mittani and Its Empire // The Oxford History of the Ancient Near East. Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC. Oxford. 2022, 455-528 pp..

17. **Diakonoff I. Kashkai S.** *Geographical Names According to Urartian Texts*. Répertoire géographique des textes cuneiforms, Bd. 9. Répertoire Wiesbaden: L. Reichert. 1981, 127 p.
18. **Frahm E.** *Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire*. Basic Books, New York. 2023, 528 p.
19. **Giorgieri M.** *Das Verhältnis Assyriens Zum Hethiterreich* // in Assur – Gott, Stadt und Land: 5. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 18. – 21. Februar 2004 in Berlin. Im Auftrag des Vorstands der Deutschen Orient-Gesellschaft herausgegeben von Johannes Renger. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011, 169-190 pp..
20. **Grayson A.** 1987, *The Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. I. Toronto-Buffalo-London. 1987, XXII-355 p.
21. **Hagenbuchner A.** *Die Korrespondenz der Hethiter*. 2. Teil, Texte der Hethiter № 16. Heidelberg: Carl Winter. 1989, XIV+483p.
22. **Harrak A.** *Assyria and Hanigalbat: A Historical Reconstruction of Bilateral Relations from the Middle of the Fourteenth to the End of the Twelfth Centuries B.C.* Texte und Studien zur Orientalistik, Band 4. Georg Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York. 1987, XVIII-315 pp., maps.
23. **Hoffner H.** *Letters from the Hittite Kingdom*. Writings from the Ancient World № 15. Atlanta: Society of Biblical Literature. 2009, XVII +450 p.
24. **Kuhrt A.** *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*. Vol. I, London-New York. 1995, XXVIII+381p.
25. **Liverani M.** *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 2013, 648 P.
26. **Machinist P.** *Assyrians and Hittites in the Late Bronze Age* // in: Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. pp. bis 1. Jahrtausend v. Chr., XXV. Rencontre Assyriologique internationale Berlin, 3. Bis 7. Juli 1978, Nissen H. J., Renger J. (Hrsg.): Berliner Beiträge zum Vorderen Orient, Band 1, Teil 1. Dietrich Reimer Verlag, Berlin. 1987, 265-267 pp..
27. **Mora C., Giorgieri M.** *Le Lettere tra i re ittiti e i re assiri ritrovate a Hattuša*. History of the Ancient Near East/Monographs, № VII. Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria. 2004, XII+270p.
28. **Munn-Rankin J.** *Assyrian Military Power, 1300–1200 B.C.* // in I. E. S. Edwards; C. J. Gadd; N. G. L. Hammond; S. Solberger (eds.). *The Cambridge Ancient History, Volume II, Part 2: History of the Middle East and the Aegean Region, 1380-1000 BC*. Cambridge pp. University Press. 1975, 274-306 pp..
29. Na'aman N. *Tushratta's Murder in Shuppiluliuma's Letter to Akhenaten (EA43)* // *Abr-Nahrain*, № 33. 1995, pp. 116-118.
30. **Nashef Kh.** *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittellassyrischen Zeit*. Répertoire géographique des textes cuneiforms, Bd. 5. Wiesbaden: Reichert. 1982. XXVIII + 341 p.
31. **Otten H.** *Ein Brief aus Hattuša an Bābu-ahū-iddina* // *Archiv für Orientforschung*, № 19, 1959-1960, 39-46 pp..
32. **Parpola S.** *Neo-Assyrian Toponyms*, *Alter Orient und Altes Testament* № 6. Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker. 1970. XXXI + 408 p.
33. **Reculeau H.** *Assyria in the Late Bronze Age* // *The Oxford History of the Ancient Near East*, Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T., Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC. Oxford, Oxford University Press. 2022, 707-800 pp..
34. *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*. Ed. By S. Parpola and M. Porter, Neo-Assyrian Text Corpus Project. Helsinki: «Casco Bay Assyriological Institute». 2001, 46 p.
35. **Tsakanyan R.** *The Nairian Campaign of Tukulti-Ninurta I (1242-1206 BC) in the Context of the Conquests in the First Three Years of his Reign* // *Journal of Ancient History and Archaeology*, № 10/1. 2023, 5-9 pp..
36. **Weeden M.** *The Hittite Empire* // *The Oxford History of the Ancient Near East*. Editors: Radner K., Moeller N. and Potts D. T.. Volume 3: From the Hyksos to the Late Second Millennium BC. Oxford, Oxford University Press. 2022, 529-622 pp..
37. **Yamada M.** *The second military conflict between 'Assyria' and 'Hatti' in the reign of Tukulti-Ninurta I* // *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, №1 (Vol.105). 2011, 199-220 pp..

## References

1. **Tsakanyan R.** The State of Aššur from the Beginning of the III Millennium B.C. to the End of the XV Century B.C. [*Ashuri petut'yuny m.t'.a. III hazaramyaki skzbnerits' minch'ev m.t'.a. XV dari verjery*]// "Scientific Works" of SCAS NAS of Armenia. Gyumri. № 2 (26): 2023 5-22 pp.. (In Armenian)
2. **Tsakanyan R.** The Nairian Campaign of the Assyrian King Tukulti-ninurta I (1242-1206 BC) [*Asorestani arqa Tukulti-ninurta I-i (m.t'.a. 1242-1206 t'.t') Nairyan arshavanqy*] // Herald of Social Sciences. № 2: 2023. 57-75 pp. (In Armenian)
3. **Kosyan A.** The XII Century B.C. Near Eastern Crisis and the Armenian Highland [*M.t'.a. XII dari Merdz'avorarevelyan tch'gnazhamy ev Haykakan lernashkharhy*]. Yerevan, "Zangak-97". 1999. 264 p. (In Armenian)
4. **Kosyan A.** The Toponyms of the Armenian Highland (according to the Hittite cuneiform sources [*Haykakan lernashkharhi tegh'anunnery (yst kh'et'akan sepagir ardz'anagrut'yunneri)*]. Yerevan. "Zangak-97". 168 p. (In Armenian)
5. **Kosyan A.** The Hittite State [*Khet'akan petut'yuny*] //History of Neighbouring Countries of Armenia. Vol. I. Ed. of. A. V. Kosyan. IOS NAS RA. Yerevan. 2013, 174-200 pp.. (In Armenian).
6. The Hittite Kingdom (Political history) [*Khet'akan t'agavorut'yuny (qagh'aqakan patmut'yun)*]. IOS NAS RA. Yerevan. "Copy Print". 2022. 252 p. (In Armenian)
7. **Avetisyan H.** The State of Mitanni (military-political history in the XVII-XIII centuries B.C.) [*Gosudarstvo Mitanni (voenno-politicheskaya istoriya v XVII-XIII vv. Do n.e.)*]. Yerevan. «NAS RA». 1984. 130 p. (In Russian)
8. **Harutyunyan N.** Biainili-Urartu the History of Wars and Politics, and Questions of Place-Name Studies [*Biaynili-Urartu. Voennopoliticheskaya istoriya I voprosy toponimiki*]. Yerevan. «NAS RA». 1970, 474 p. + 1map. ((In Russian)
9. **Harutyunyan N.** The Toponyms of Urartu [*Toponimika Urartu*]. Khuriti I Urarty, № 1. IOS NAS RA. Yerevan. 1985. 308 P. + 1 map. (In Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **11. 03. 2024**

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **23. 03. 2024**

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **15. 06. 2024**

## Տեղեկություններ հեղինակի մասին

**Ռուսլան Արշակի ՅԱՎԱՆՅԱՆ՝** պատմ. գիտ. թեկնածու,

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ

Էլ. հասցե՝ roslantsakanyan@gmail.com, <https://orcid.org/> - 0009-0003-6148-0933

**Ruslan Arshak TSAKANYAN:** PhD in History,

Researcher at the Institute of Oriental Studies NAS, Yerevan, RA

E-mail: roslantsakanyan@gmail.com, <https://orcid.org/> - 0009-0003-6148-0933

**Руслан Аршакович ЦАКАНЯН:** кандидат истор. наук,

научный сотрудник Института востоковедения НАН, Ереван, РА,

эл. адрес: roslantsakanyan@gmail.com, <https://orcid.org/> - 0009-0003-6148-0933